

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ**

BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJELERİ KOORDİNASYON BİRİMİ

**ALEKSANDR PUŞKİNİN "ERZURUMA YOLCULUK" ADLI SEYAHATNAMESİ:
ERZURUM İZLENİMLERİ VE TASVİRLERİ, SAVAŞ ALANI BETİMLEMELERİ**

Proje No: SAB-2021-9064

Proje Türü

Araştırma Başlangıç Destek Projesi

SONUÇ RAPORU

Proje Yürütücüsü:

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TAŞKESENLİGİL
Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü

Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TAŞKESENLİGİL
Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü

Mart 2022

ERZURUM

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

ÖNSÖZ

Dekabrist isyanının içinde bulunduğundan Çar tarafından sürgüne gönderilen, eserleri sansürlenmiş ve uzun yıllar boyunca yurtdışına gitmesi yasaklanan Aleksandr Puşkin, Rusların Erzurum’u ilk kez işgal ettikleri tarih olan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına Rus ordusuyla birlikte gözlemci, şair ve yazar kimliğiyle katılır. Bu yolculuk, yazarın ilk yurt dışı deneyimini içerdiği için büyük bir öneme sahiptir. Puşkin, orduyla birlikte Moskova’dan başlayarak Kafkasya’ya, oradan Gürcistan, Kars ve son olarak da Erzurum’a kadar ilerler. Erzurum’a kadar devam eden yolculuğu sırasında tuttuğu gezi notlarını “1829 Seferinde Erzurum’a Yolculuk” adı altında (Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года) yayımlar. Daha sonra dilimize çevrilen ve gezi notlarından oluşan bu seyahatname, 18.yüzyıla ait bilgiler içerdiğinden tarihi bir belge niteliği taşımaktadır. Beş bölümden oluşan bu yapının dördüncü ve beşinci bölümleri Erzurum’la ilgilidir ve bu bölümlerde şair, olayları nesnel bir bakışla anlatır. Puşkin; izlenimlerini aktarırken Erzurum’la ilgili olarak etnografik, tarihsel, coğrafi ve kültürel bilgiler vermektedir. Kalesi, minareleri, mescitleri, sokakları, çeşmeleri, çimlerle örtülü yeşil damlarıyla Erzurum’un, canlı tasvirlerle gözler önüne serildiği bu proje, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Birimi tarafından da desteklenmektedir.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	5
ABSTRACT	6
1. GİRİŞ	7
2. Puşkin'in Erzurum İzlenimleri Tasvirleri	9
3. Materyal ve Yöntem	15
4. Sonuç	16
5. Referanslar	17

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

ÖZET

Bizans tarafından 415-422 yılları arasında kurulan Erzurum, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Askeri ve ticari açıdan stratejik bir öneme sahip olan kadim şehir Erzurum, 1828-1829, 1877-1878 ve 1916-1918 yıllarında Rus işgaline maruz kalır. 1828-1829 yılındaki Rus işgali, Rus şair ve yazar Aleksandr Puşkin'in "Erzurum'a Yolculuk" adlı seyahatnamesine de konu olmuştur. Erzurum'u işgal etmek üzere Moskova'dan hareket eden Rus ordusu, Kafkaslardan Gürcistan'a oradan Kars'a ve Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Puşkin, Rus ordusuyla birlikte yolculuğun ilk durağı olan Tiflis'e varır ve Tiflis'in hamamlarında yıkanır. Gezi notlarında ne Rusya'da ne de Türkiye'de, Tiflis hamamları kadar güzel hamamlara rastlamadığını yazmıştır. Tiflis'ten ayrılırken yolda Rus edebiyatçılarından "Akıldan Bela" yapıtının yazarı Griboyedov'un cesedinin bir öküz arabasının üzerinde taşındığına tanık olur. Tahran'daki Rus Elçiliği'nde görev yapan Griboyedov, o sırada ortaya çıkan bir ayaklanma esnasında elçiliği basan kişilerce öldürülmüştür. Önceki yıllarda Dekabrist arkadaşlarının idamlarına tanık olan Puşkin, bu kez Griboyedov'un cenazesiyle karşılaşır ve derin bir üzüntü duyar. Aynı yılın haziran ayında, Ermenistan sınırında bulunan Arpaçay üzerinden Kars'a varır. Gezi notlarında ömründe ilk kez yabancı bir ülkeye girdiğini söyleyen şair, şehri dolaşırken sarp kayalıklar üzerine inşa edilen Kars kalesine bakar ve Kars'ı bu kadar kolay ele geçirebildiklerine hayret eder. Kars'tan ayrılıp Sarıkamış güzergâhındaki Soğanlı dağlarından Erzurum'a doğru hareket eden şair, Erzurum'a birkaç verst ötede bulunan ve Ruslar tarafından ele geçirilen Hasankale'ye varır. Hasankale'nin Erzurum'un anahtarı sayıldığını ifade eden şair, General Paskeviç komutasındaki Rus ordusuyla, zaferden emin bir şekilde Hasankale'den Erzurum'a doğru ilerler. Erzurum'un doğusunda, Top Dağı adındaki bir tepede bulunan bir Türk bataryasını ele geçiren Ruslar, Erzurum'da büyük bir direnişle karşılaşır, ancak bu direnişi kırmayı ve 27 Haziran 1829 yılında Rus bayrağını Erzurum kalesinde dalgalandırmayı başarır.

Anahtar Kelimeler

Erzurum'a Yolculuk, Osmanlı Rus Savaşı, Seyahatname, Puşkin, Gezi edebiyatı.

ABSTRACT

Erzurum is one of Anatolia's oldest settlements, having been founded by Byzantium between 415 and 422. In the years 1828-1829, 1877-1878, and 1916-1918, the historic city of Erzurum, which is strategically important in military and commercial terms, was occupied by the Russians. The Russian takeover of Erzurum in 1828-1829 was also the topic of Alexander Pushkin's trip novel "Journey to Erzurum." The Russian army, which marched from Moscow to Erzurum, crossed the Caucasus and into Georgia, then on to Kars and Erzurum. Pushkin, accompanied by the Russian troops, arrives at Tbilisi, Georgia's first stop, and bathes in the city's baths. He wrote in his travel journal that he had never seen such lovely baths before. He sees the body of Griboyedov, a Russian writer of letters and the creator of the masterpiece "Trouble from the Mind," being taken on an ox cart as he leaves Tbilisi. Griboyedov, who was serving in the Russian Embassy in Tehran at the time, was assassinated by those who raided the embassy during the uprising. Pushkin, who had previously witnessed the killings of his Dekabrist comrades, is greatly upset when he attends Griboyedov's funeral. In June of the same year, he arrived in Kars via the Armenian border town of Arpaçay. The poet glanced at the Kars castle, which was built on a high incline, and wrote in his travel notes that he had entered a foreign nation for the first time in his life. While roaming about the city, the poet marveled at the Kars castle built on cliffs, claiming in his trip notes that he had entered a different country for the first time in his life. The poet arrives at Hasankale, which is located a few versts from Erzurum and was conquered by the Russians, after leaving Kars and moving from the Soganlı mountains on the Sarkamş path to Erzurum. Expressing his belief that Hasankale is the key to Erzurum, the poet leads the Russian army under General Paskeviç from Hasankale to Erzurum, sure of triumph. The Russians encountered stiff resistance in Erzurum after capturing a Turkish battery on Top Mountain, east of Erzurum, but they eventually overcame it and flew the Russian flag in Erzurum castle on June 27, 1829.

Keywords

Journey to Erzurum, Ottoman Russian War, Seyahatname, Pushkin, Travel literature.

GİRİŞ

Hem askeri açıdan hem de ticari açıdan önemli bir kent olan Erzurum, Bizanslılar tarafından 415-422 yılları arasında kurulmuştur (Pamuk 2006:33). Tarihte; Karin (Yunan, Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında), Theodosiopolis (Bizans kaynaklarında); Kalikala (İslâm kaynaklarında); Arzen (Selçuklu kaynaklarında) Erzen-Rum, Erzen-ir-rum ve Erzurum (Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu ve Osmanlı kaynaklarında) adlarıyla anılan kadim şehir Erzurum; tarih boyunca Doğu Roma'dan Osmanlıya kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Hancı 2009:31). Asırlar boyunca sürekli işgallere uğrayan ve el değiştiren kent, 11. yüzyılda Türk hâkimiyetine girmiştir. Anadolu ve Türk tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan Erzurum, Asya ve Avrupa arasında bir köprü görevi görmektedir (Eğilmez 2012:17).

Anadolu'nun en eski yerleşim yeri olması, yüzölçümü bakımından Doğu Anadolu'nun en büyük kenti olması, Stratejik ve coğrafi konumu ve tarihi ipek yolu ticaretinin önemli bir merkezi olması hasebiyle Erzurum; 18.yüzyılın başlarından itibaren Doğu'ya yolculuk yapan Batılı seyyahların uğrak yerlerinden birisi olmuştur. Tarihte; Marco Polo, Monteith, Tournefort, Victor Fontamer, Robert Curzon, Fred Burnaby, Lynch, John Hamilton gibi pek çok Batılı seyyahın ziyaret ettiği Erzurum'u 1829 yılında Rus şair ve yazar Puşkin de ziyaret etmiştir. Yolculuğuna Rus ordusuyla birlikte başlayan şair, Moskova'dan Tiflis'e ardından Kars ve son olarak Erzurum'a kadar gelip Erzurum'un Ruslar tarafından işgal ediliş sürecine tanıklık etmiştir. Bu izlenimlerini ve gezi notlarını "Erzurum'a Yolculuk" adlı seyahatnamesinde anlatmıştır.

Seyahatnamenin müellifi şair ve yazar Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, 1799 yılında Moskova'da dünyaya gelir. Figes' e (2002:116) göre Puşkin, ailesi tarafından ihmal edilmiş, ancak dadısı onu çocuk yaşta sahiplenerek yetiştirmiştir. Halk şarkıları ve anlattığı masallarla şairin yapıtlarına ilham kaynağı olmuştur. Bu dadının, Puşkin'in yaratıcılığının gelişmesinde ve ileride büyük bir şair ve yazar olmasında çok büyük bir etkisi vardır. Dadısından öğrendiği Rusça, Rus halk masalları ve köylü hikâyeleri, şairi geleneksel halk diline yöneltmiş ve eserlerinde de bu halk motiflerini kendine özgü tarzı ile birleştirmiştir. Edebiyatı geniş halk kitleleri ile yakınlaştıran Puşkin, panslavist anlayışı ortaya koyan ilk yazar olarak bilinmektedir.

Gogol için Puşkin, "Rus ruhuna özgü eşi benzeri görülmemiş olağanüstü bir olaydır". Dostoyevski için ise, "Gelecekte haberler getiren peygamber gibidir" (Dostoyevski 1987:29). Bu sözlere mazhar olan Puşkin; Edebiyat dünyasına Ruslan ve Ludmila, Çingeneler, Bahçesaray Çeşmesi, Kafkas Tutsağı, Yevgeni Onegin, gibi yapıtların bulunduğu sonsuza kadar yaşayacak bir şiir mirası bırakmıştır. Ayrıca; Byelkin'in Hikâyeleri, Dubrovski, Yüzbaşının Kızı vb. eserleri de şiirleri kadar önemlidir (Behramoğlu 2012:17).

Eserlerinde doğudan beslenen yazarların başında gelen, Rus edebiyatı ve şiirinin kurucusu sayılan Puşkin, Kafkas bölgesinde yaşadığı yıllarda Doğu kültürüyle tanışmış ve bu kültüre ilgi duymuştur. Bu ilgisi eserlerine de yansımış; şiirleri ve yapıtlarında Doğu temasını gerçekçi bir şekilde işlemiştir. Puşkin'in doğu temasını işlediği eserleri arasında yer alan ve tarihi kaynak niteliğine sahip bir eser olan "Erzurum'a Yolculuk" seyahatnamesi, yazarın bu yolculukla ilgili notlarını içermektedir. Rus eleştirmen Belinskiy tarafından pek fazla takdir görmediği gibi Rus yazar Bulgarin tarafından da soğuk seyahat notları olarak nitelendirilen bu seyahatname (Kaynak 2012:230) Maymin, Lotman, Çulkov, Kuleşov gibi Rus edebiyat bilimcilerin takdirini toplamıştır.

Kafkaslardan başlamak üzere Erzurum'a kadar süren seyahatin anlatıldığı "Erzurum'a Yolculuk" eseri, Rus nesrinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Eserin dili; süssüz, saf ve yalın bir dildir. Maymin'e göre "Erzurum'a Yolculuk", birçok yönden dikkat çekici bir eserdir. Bu yapıt; hem tarihi bir eser, hem de biyografik bir eserdir. Bize öğrenmenin estetik ve sanatsal zevkini tattıran bu eser, aynı zamanda Puşkin'in kişiliğine ve sanatına ışık tutmaktadır (Maymin 1981:133). Bu eserde General Yermolov ve Griboyedov dâhil olmak üzere Rus tarihinin ve edebiyatının dikkate değer şahsiyetlerinin portreleri görülmektedir. Maymin'e göre Puşkin, Erzurum'a Yolculuk 'ta gerçekçi savaş alanı tasvirleri yaparak Rus edebiyatına bir yenilik kazandırmıştır. Kuleşov'a (2000:197) göre Puşkin; Lermontov'un, L. Tolstoy'un sonradan ele aldıkları Kafkas konulu nesri, Rus edebiyatındaki eski bir türü olan gezi notlarını bu eserle birleştirmiştir.

Bu seyahatname, beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmamız açısından en önemli bölümler olan dördüncü ve beşinci bölümlerde Erzurum'un tam bir panoraması sunulmuş ve şehir geniş bir açıdan ele alınmıştır. Dördüncü bölümde; Çoban Köprüsü, Hasankale, Ilıca, Erzurum'a Yürüyüş, Erzurum'un İşgali konu başlıkları yer alırken beşinci bölümde ise; Erzurum, Asya İhtişamı, Erzurum'un İklimi, Mezarlık, Taşlamalar, Serasker Sarayı, Türk Paşasının Haremi, Veba Salgını, Erzurum'dan Ayrılış, Dönüş Yolu konu başlıkları yer almaktadır. Puşkin'in Erzurum'la ilgili izlenimleri ve şehir betimlemeleri bu bölümlerdeki başlıklardan yola çıkılarak anlatılacaktır. Bu bağlamda çalışmamızda bu seyahatnamenin öneminden bahsedilecek, edebiyat bilimcilerin bu seyahatnameyle ilgili görüş ve düşünceleri dile getirilecektir. Erzurum'un alınışına tanıklık eden Puşkin'in ağzından kentin sosyo-tarihsel ve sosyo-kültürel özellikleriyle ilgili bilgiler verilecek, bu sayede 1800'lü yılların Erzurum'una ışık tutulacaktır.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

Puşkin'in Erzurum İzlenimleri ve Tasvirleri

Behramoğlu'na (2001:211) göre Puşkin'in *Erzurum'a Yolculuk* seyahatnamesi; farklı bir halkın yaşamına dair içerdiği bilgiler, törelerine karşı önyargısız yaklaşımı, nesnel tasvirlerle yer verilmesi, Puşkin'in mizahı ve nesnel anlatımıyla gerçekçi Rus seyahat edebiyatının ilk örneklerinden birisidir. Behramoğlu'nun da dile getirdiği gibi (2012:17-18) Erzurum'a Yolculuk eseri, Puşkin'in zekâ ve kültürünün yansımasıyla oluşmuş bir yapıttır. Bu seyahatnamede geçen Kafkas doğasına özgü tasvirlerin, yıllar sonra Rusların önemli yazarlarından Maksim Gorki'yi etkilediği görülmektedir. Savaşın meydana geldiği alana ait tasvirlerin ise Sevastopol öykülerinde ve Savaş ve Barış romanında Lev Tolstoy'u derinden etkilediği açık bir şekilde gözlenmektedir. Savaşın meydana geldiği alanı dönemin siyasal koşullarından uzak hümanist bir yaklaşımla tasvir eden Puşkin, bir savaş alanı görüntüsünü çok canlı bir şekilde gözlerimizin önünde canlandırmaktadır: “Yolda yan tarafına uzanmış yatan 18 yaşlarında bir Türk delikanlısına ait cesedin önünde durdum. Genç bir kızın solgun yüzüne benzeyen yüzündeki tazelik henüz kaybolmamıştı. Tozlar içindeki sarığı yerdeydi. Kurşun, traşlı ensesinde bir yara açmıştı” (Puşkin 2006:538).

Puşkin, bu yolculuk sırasında uğramış olduğu son yer olan Erzurum'u geniş bir perspektifle tasvir etmiştir. Şehrin sokaklarının durumundan, insanların soğuk bakışlarından, adının tarihinden, Osmanlı kentleri arasındaki yerinden ve sosyo-kültürel özelliklerinden bahsetmiştir (Ulusoy 2021:24). Bu seyahat süresince Kafkasya coğrafyasının çeşitli halklarını yakından tanıma fırsatını da yakalayan Puşkin, yolculuğu boyunca bulunduğu yerlerin coğrafi özelliklerini, toplumsal ve beşerî özelliklerini birinci ağızdan aktarmış, yerel kültürlere ve folklorik unsurlara da değinmiştir.

Troyat, Puşkin'in edebi sanatı ve kişiliğiyle ilgili kaleme aldığı *Puşkin II* eserinde şairin Erzurum'a yolculuğuna yer vermiş ve bu yolculukla ilgili dikkat çekici ve gerçekçi bilgiler sunmuştur:

Erzurum, 27 Haziranda teslim oldu. Puşkin de Rus birlikleriyle birlikte bu Asya şehrine törenle girdi. Türkler, evlerinin düz damları üzerinde ayakta duruyor, askerlerin sokaklardan geçişini üzgün üzgün seyrediyorlardı. Ermeniler, kurtarıcılarının geçtiği yola koşuyor, el kol sallıyorlar, bağırıyorlar, piyade erlerinin çizmeleri altında bile itişip kakışıyorlardı. Çocuklar, atların önüne koşuyor, üst üste istavroz çıkararak: “Hristiyan! Hristiyan!” diye haykırıyorlardı. Puşkin, Rus karargâhında generalin yanında, dişleri dökülmüş, konuşkan bir ihtiyar paşa gördü. İhtiyar Paşa, bu sivil ceketli, yuvarlak şapkalı adamın kim olduğunu öğrenmek istedi. “Bir şair” diye karşılık verdiler. Paşa, ellerini kalbi üzerine kavuşturdu, Puşkin'in önünde ağır ağır eğilerek: “- Şu anda bir şairle karşılaştığım için Tanrıya şükürler olsun” dedi (Troyat 1954:90-91).

Şair Puşkin, 27 Haziran 1829'da Erzurum'un alınışına tanık olmuştur. Rus askeri ile beraber Erzurum'a girmiş, sokaklarında dolaşmış, şehri alıcı bir gözle gezmiştir. Camileri, mezarlıkları, seraskerin haremni detaylı şekilde incelemiştir. Bu gözlemleri şaire, Erzurum'a Yolculuk adlı kendi hayatından bir hikâye ile birçok şiiri için ilham kaynağı olmuştur: Hendek, Gürcistan Tepeleri, Delibaş, Don, Kafkas, Kazbek Üstündeki Manastır (Troyat 1954:91-92).

Erzurum, Puşkin'in tabiriyle “Asya Türkiye'sinin başkenti sayılmaktadır.” Puşkin'e (1960:454) göre kent nüfusunun 100.000 kadar olduğu söylene de bu sayı, abartılmış bir sayıdır ve gerçeği yansıtmamaktadır. Damları çimle örtülü taş evler, yüksekten bakınca çok acayip bir görüntü vermektedir. Fransız seyyah Tournefort, kent nüfusunun dörtte biriyle üçte birinin Ermenilerden oluştuğunu ve bu kentin nüfusunun yaklaşık olarak 25.000 civarında

olabileceğini iddia etmiştir. Tournefort'un aksine Gardane ise, 1807'de kent nüfusunun 130.000 kişiden oluştuğunu ileri sürmüştür (Tournefort 2005:42).

Seyahatnamesinde Avrupa ile Doğu arasındaki başlıca kara ticaretinin Erzurum yoluyla yapıldığını söyleyen Puşkin, "kentte çok az mal satıldığını ve burada halkın bu malları ortaya çıkarmadıklarını yazmıştır. Şaire göre Tournefort, seyahatnamesinde kentte çuvallar dolusu ravent olmasına rağmen bir kaşık ravent bulamadığı için bir hastanın Erzurum'da ölebileceğini yazmıştır (Puşkin 1960:454). Puşkin bu sözleriyle kentin imkânlarının çok olduğunu, ancak kentte yaşayan Türk halkının bu imkânlardan yararlanma bilincinin olmadığını vurgulamak istemiştir (Ulusoy 2021:31).

Puşkin, Rus ordusuyla birlikte Soğanlı Dağları'ndan Micingert boğazını geçerek Horasan'a varmıştır. Aras Nehri'nin açtığı vadiyi geçtiklerinde doğu tarafında Çoban Köprüsüyle karşılaşmışlardır. Köprü; güney, doğu ve batıdan gelen yolların kavşak noktası konumundadır. Doğu-batı yönlü transit yola güneyden bağlanan yol, Aras Nehri ile kesintiye uğradığından böyle bir köprü ile Aras'ın suları aşılabilmektedir (Ulusoy 2021:34). Günümüzde Çobandede Köprüsü adıyla bilinen ve Köprüköy ilçesi sınırlarında bulunan bu taş köprüyle ilgili olarak Puşkin izlenimlerini aktarmıştır:

Hasankale'den 15 verst (1 verst=1,06 km) uzaklıkta yedi sütün üzerine kurulmuş, ancak aynı boyda olmayan güzel bir köprü bulunmaktadır. Halk arasında bu köprüyü sonradan zengin olan, ancak ıssız dağlarda yapayalnız ölen bir çobanın yaptırdığı söylenir. İki çam ağacının gölgelediği çobanın mezarı hâlâ oradaymış ve çevre ahalisi onu ziyaret edermiş. Tebriz yolunun üzerinden geçtiği bu köprünün adı Çoban Köprüsü idi. (Puşkin 2006:544).

Puşkin, 24 Haziran'da Çoban Köprüsü'nün ardından vadiyi takiben eski bir kalenin taçlandığı gelişmiş bir ilçe olan Hasankale'ye ulaşmıştır. Puşkin'in ifadesine göre "Hasankale, Erzurum'un anahtarı sayılmaktadır," (Puşkin 1960:450). Gerçekten de Hasankale, Erzurum Ovası'na açılan Hamamderesi geçidi üzerinde bulunan önemli bir yerleşim yeri konumundadır. Hasankale'nin alınması halinde Erzurum'a ulaşmak daha kolay olacaktır. Tournefort'a (2005:194) göre Hasankale ovasının ortasında çok sarp bir kaya yükselir; kenti ve çevreyi tehdit eden bir kale, bu kayanın tepesine kurulmuştur. Kaleyi savunabilmek için 1500 kişi gerekmesine rağmen, burada 300 den biraz fazla asker bulunmaktadır. Yolculuğu sırasında Puşkin, Hasankale'ye yakın bir mesafede konaklamış, çevre halkının kullandığı sıcak su kaplıcalarını (ılıca) da ziyaret etmiş ve izlenimlerini aktarmıştır:

Erzurum'un anahtarı sayılan Hasankale, başı bir kale ile taçlı kayalığın eteğinde kurulmuştur. Burada yüz kadar Ermeni ailesi yaşamaktadır. Ordugâhımız kalenin önüne açılan geniş bir ovada duruyordu. İçinde demirli, kükürtlü bir ılcının bulunduğu yuvarlak taş bir binaya gittim. Üç sajen' (2,134 metre) uzunluğunda yuvarlak bir havuzu iki kez yüzerek geçtim, ancak birdenbire bir baş dönmesi, iç bulantısı hissettim. Havuzun taş kenarına kendimi zor attım. Bu sular Doğuda meşhurdur, ancak doğru dürüst bir hekim bulunmadığı için halk bunlardan yeterince yararlanamıyor. Hasankale'nin dibinde Muruk ırmağı akıyor. Irmağın kıyılarında pek çok madensuyu kaynağı bulunuyor. Bu kaynaklar, kayaların altından fışkırıp ırmağa dökülüyorlar. Bu maden sularının içimleri, Kafkaslardaki maden suları kadar hoş değil; bakır kokuyorlar (Puşkin 1961:660).

Puşkin, 26 Haziran'da Rus ordusuyla birlikte Erzurum'a yaklaşık olarak 5 km uzaklıkta bulunan dağlık alana ulaşmıştır. Söz konusu dağlık alan, Rus ordusunun hareket yönü göz önünde bulundurulduğunda, Erzurum'u doğu tarafından kuşatan Palandöken ve Kargapazarı dağlarının uzantısıdır. Puşkin, bu dağları Akdağ olarak adlandırsa da bahsi geçen dağ sırası şehrin kuzeyindedir. Ayrıca ağaçtan yoksun olarak adlandırılan kireçli toprak yüzeyler, Erzurum'un doğusunda yer almaktadır (Ulusoy 2021:35). Verilen bilgilerden hareketle Puşkin ve Rus ordusunun, bulundukları yükseltiden Erzurum'daki insan hareketliliğini de kolayca

izledikleri anlaşılmaktadır: “26 Haziran günü Akdağ adı verilen ve Erzurum’un beş verst ötesinde bulunan dağlardaydık. Bu dağlar kireçli dağlardı. Rüzgâr estiğinde gözlerimize beyaz, yakıcı bir toz doluyordu. Hüzün veren bir görüntüsü vardı bu dağların. Fakat bizi avutan şey; Erzurum’un yakın mesafede oluşu ve seferin başarıyla sonuçlanacağına olan inancımızdı” (Puşkin 2006:545).

Seyahatnamede anlatıldığına göre General Paskeviç komutasındaki Rus ordusu, zaferden emin bir şekilde Hasankale’den Erzurum’a doğru ilerlemektedir. O sırada Türk mevzilerinden top gülleleri yükselmekte ancak Rus ordusu karşılık vermemektedir. Panik havasının hâkim olduğu Erzurum, seyahatnamede şöyle tasvir edilmektedir:

Bu sırada Erzurum’da büyük bir karışıklık yaşanıyordu. Yenilginin ardından şehre kaçan Serasker, Rusların bozguna uğradığına dair bir söylenti yaymıştı. Onu takiben serbest bırakılan esirler, Kont Paskeviç’in çağrısını ahaliye iletiler. Böylece serasker’ in yalanı açığa çıkmış oldu. Az sonra Rusların hızla ilerlediğini öğrendiler. Ahali, teslim olmaktan söz ederken; Serasker ve ordu, kendilerini savunmayı düşündüler. Çıkan isyan sonucu birkaç Frenk, öfkeli kalabalık tarafından öldürüldü. 26 Haziran sabahı ordugâhımıza kent ahali ve Serasker delegeleri geldiler. Görüşmelerle geçen günün ardından, akşam saat beşte delegelerle birlikte Asya dillerini iyi bilen ve geleneklerini iyi tanıyan General Kont Bekoviç de Erzurum’a gönderildi (Puşkin 1960:451-452).

Ertesi gün Rus ordusu, Erzurum’a hâkim bir konumda bulunan şehrin doğusunda yer alan Top Dağı’na ilerlemiş ve bu dağı ele geçirmiştir. Puşkin, gezi notlarında bu tarihi ana tanıklık etmektedir: “Ordumuz ertesi gün ilerledi ve Erzurum’un doğu tarafındaki Top Dağı tepesine ulaştı. Orada bir Türk bataryası vardı. Alaylar, Türk tarafından açılan top ateşine trampetlerle bando-mızıkayla karşılık verdiler. Türkler çekildi ve Top Dağı ele geçirildi” (Puşkin 1960:452). Top Dağı’nda muhtemelen günümüzde Aziziye tabyası olarak bilinen tabyanın yanı başında Ruslar tarafından ele geçirilen ve günümüze dek ulaşan bir topun başında General Paskeviç ve kurmaylarını gören Puşkin, Şair Yuzefoviç’le birlikte yanlarına gitmiş ve o tepeden bakıp Erzurum’a ait izlenimlerini aktarmıştır: “Ele geçirilen Top Dağı’na Şair Yuzefoviç’le birlikte gittim. Ele geçirilen topun başında Kont Paskeviç ve kurmayı vardı. Erzurum; kalesi, minareleri, yeşil damlarıyla gözlerimizin önüne serilmişti. Kentin anahtarını getiren Türk delegeler, at sırtındaki Kont’un tam karşısında yere oturmuşlardı” (Puşkin 2006:546). Puşkin’e göre Rus işgaline uğrayan Erzurum’da bir kaynaşma olduğu bellidir ve kenti teslim etmemek için ayaklanan bazı birlikler, ele geçirdikleri bataryalarla Ruslara karşı direnmişlerdir:

Erzurum’da büyük bir hareketlilik olduğu anlaşıyordu. Birdenbire kent tabyasında bir ateş parıltısı, ardından bir duman yükseldi ve Top Dağı’na doğru güller atılmaya başlandı. Bu güllerden bazıları Kont Paskeviç’in başının tam üstünden geçti. Bana doğru dönen Kont: “Görüyor musunuz Türkleri? Hiç güvenilmez onlara,” dedi. Tam o esnada, dünden beri kentte birtakım görüşmeler yapan Prens Bekoviç atını dörtünale kaldırıp Top Dağı’na geldi. Seraskerin ve ahalinin kenti teslim etmeye çoktan gönüllü olduklarını; ancak Topçu Paşa komutasında görevli birkaç dik kafalı Arnavut’un bataryaları ele geçirerek isyan çıkardıklarını bildirdi. Atlarını sürüp Kont’a yaklaşan Generaller, Türk bataryalarını susturmak için izin istediler. Erzurum ileri gelenleri de kendi toplarının ateşi altında kaldıkları için aynı şeyi rica ettiler. Bir süre bekleyen Kont, sonunda: "Artık fazla oldular!" diyerek gereken emri verdi ve toparımız hemen ateşe başladı. Düşman topçu ateşi gitgide azalıyordu. Ordumuz Erzurum üzerine yürüdü ve Haziran 27 sinde Poltava savaşının yıl dönümünde akşam saat altıda, Rus bayrağı artık Erzurum kalesinde dalgalanıyordu (Puşkin 2006:546-547).

Puşkin’in izlenimlerine göre Erzurum işgal edilince, ahali derin bir keder içinde evlerinin düz damlarından Rus askerlerinin kente girişlerini izlemektedir. Kentte bulunan Ermeniler ise, büyük bir sevinç içinde Rusları selamlamakta ve Ermeni çocukları istavroz çıkararak, sürekli “Hristiyan! Hristiyan!” diye bağırırmaktadırlar. Bu durum seyahatnamede şöyle

anlatılmaktadır:

Kente gönderilen Rayevskiyle birlikte ben de gittim; şaşılacak bir manzarası olan kente girdik. Türkler, düz damların üzerine çıkmış asık suratlarla bize bakıyorlardı. Ermeniler ise dar sokaklarda bir araya gelmiş, gürültü yapıyorlardı. Ermeni çocukları atlarımızın önünde haç çıkararak Hristiyan, Hristiyan diye bağıyorlardı. Kaleye vardık, topçumuz kaleye girdi; kimsenin ordugâhtan izinsiz ayrılmaması yolunda kesin emir verilmişti, ancak burada kenti at sırtında dolaşan benim Artemi ile karşılaşınca hayretler içinde kaldım (Puşkin 1961:62).

1800'lü yılların Erzurum'undan bahseden Puşkin, kentin sokaklarının eğri büğrü ve dar olduğunu; oldukça yüksek yapıların, kalabalık yolların bulunduğunu, dükkânların ise kapalı tutulduğunu gözlemlemiştir. Ordugâha döndüğünde tutsak olan bir Paşayla tanıştığı anı ve Türk Paşasının şaire verdiği değeri taraf tutmadan gerçekçi bir bakış açısıyla anlatmıştır:

Kentte iki saat kadar dolaştıktan sonra ordugâha döndüm ve esir edilen Seraskerle dört Paşa'nın da orada olduğunu öğrendim. Çok konuşkan ve zayıf yapılı bir ihtiyar olan Paşa, bizim generallere hararetili hararetili bir şeyler anlatıyordu. Beni fraklı gören Paşa, kim olduğumu sordu. Puşçin, Paşaya şair olduğumu söyledi. Paşa elini göğsüne koyup selam verdi. Paşa, çevirmen yardımıyla şunları dile getirdi: "Şair, dervişin kardeşidir. Bu yüzden bir şairle karşılaşmak her zaman hayırlıdır. Onun ne bir vatani vardır, ne de dünya nimetlerinde gözü vardır. Biz zavallılar ise şan, iktidar ve para peşinde koşuyoruz. Ancak O, yeryüzünün hükümdarlarıyla aynı hizada durur ve herkes onun karşısında saygıyla eğilir" (Puşkin 2006:547-548).

Gezi notlarının dördüncü bölümünde Puşkin, son olarak Rus karargâhına gelen bir derviş görmüş ve onunla ilgili "Çadırdan çıktığım esnada, başında koyun derisinden bir kalpak olan, yarı çıplak genç bir adamla karşılaştım. Elinde bir çomak olan adam, sırtına bir tulum asmıştı ve avazı çıktığı kadar bağıyordu. Bu delikanlının galipleri selamlamaya gelen derviş, yani kardeşim olduğunu söylediler. Daha sonra derviş oradan zorla uzaklaştırıldı" demiştir (Puşkin 2006:548).

Puşkin'in verdiği bilgilere (2009:142) göre serasker (başkomutan), Rusların şehre gireceğini anladığı için sarayı boşaltmış, götürebildiği şeyleri yanlarında götürmüştür. Erzurum alındıktan sonra kendisinin de bu sarayda haremın bulunduğu odalarda kaldığını yazan Puşkin; sarayda pek çok koridorun, odanın ve merdivenin bulunduğunu belirtmiş; sarayın sürekli insanlarla dolup taşıtığını dile getirmiştir.

Puşkin'e (1961:67) göre serasker sarayında, sürekli bir canlılık manzarası görünmektedir. Asık yüzlü paşanın; bir zamanlar eşleri ve içöğlanları arasında sessizce tütün içtiği yerde, onu yenen Kont Paskeviç oturmakta; generallerinden zaferleri üstüne raporlar almakta, paşalıklar dağıtmakta, yeni romanlar üstüne konuşmaktadır.

Puşkin'in (2006:552) anlattığına göre Muş Paşası, Kont Paskeviç'e başvuruda bulunmuş ve yeğeni için bir yer talep etmiştir. Bu böbürlenlen Türk, saraya geldiğinde bir odanın kapısı önünde durmuş ve heyecanla bir şeyler anlatmış, ardından derin bir düşünceye dalmıştır. Meğer daha önce bu odada seraskerin emriyle babasının boynu vurulmuştur. Bu durum için Puşkin: "İşte gerçek Doğu izlenimleri!" yorumunu yapmıştır.

Puşkin'in anlatımına göre Osman Paşa, Erzurum yakınlarında esir düşmüş ve seraskerle birlikte Tiflis'e gönderilmiştir. Paşa, Kont Paskeviç'ten Erzurum'da bulunan haremine güvenlik sağlaması talebinde bulunmuştur. Komutan tarafından görevlendirilen Bay Abramoviç'le birlikte hareme giden Puşkin izlenimlerini aktarmıştır:

Bizi oldukça derli toplu, hatta zevkle döşenmiş bir konuk odasına aldılar. Renkli pencereler Kuran'dan alınmış ayetlerle donatılmıştı. Bu ayetlerden biri bana göre Müslüman haremi için derin bir anlam taşıyordu: *Bağlamak ve çözmek sana yakışır*. Kahvelerimiz gümüş çerçeveli fincanlarda getirildi. Osman Paşa'nın babası, kadınlar adına Kont'a teşekkür etti (Puşkin 2006:553).

Puşkin'e (1960:455) göre Erzurum'un iklimi serttir. Kent, denizden 7.000 ayak yükseklikte bir vadide kurulmuştur. Dağlarla çevrili kent, yılın büyük bir bölümünde karla kaplıdır. Kent, verimli topraklara sahiptir ancak ormandan yoksundur. Bu yüzden kereste ihtiyacı Soğanlıdan karşılanmaktadır.

Gezi notlarında şehrin genel görünümünü sunan Puşkin, Erzurum'da su kaynakları ve çeşmelerin bolluğuna dikkat çekmiştir: “Şehrin her yerinden kaynaklar fışkırıyor; her yerde su kemerlerine rastlamak mümkün. Erzurum'da her bir çeşmenin üstünde bir zincire bağlı teneke taslar asılıdır ve çeşmeden bol bir şey yoktur. İnançlı Müslümanlar bu taslardan su içiyor ve Allah'a şükrediyorlar” (Puşkin 2006:550).

Puşkin, Erzurum'da ikamet ettiği sırada camii ve mezarlıklar hakkında da bazı bilgiler vermiştir: “Kentten camileri yüksek değil ve içleri karanlıktır. Kentin dışında sarıklı mezar taşlarından ibaret bir mezarlık var. İki veya üç paşanın türbesi üstün işçilikleriyle diğerlerinden ayrılıyor, ancak onlarda da pek bir incelik ve zevk yok. (Puşkin 1961:65-66). Şair, Erzurum kalesinde gördüğü saat kulesiyle ilgili olarak ise şu yorumu yapmıştır: “Bir gezgin, Asya kentleri içinde sadece Erzurum'da bir saat kulesi bulunduğunu, onun da saatinin işlemediğini yazar” (Puşkin 1960:456).

Seyahatnamede dikkat çekici bir taşlama örneği yer almaktadır. Puşkin'in ifadesiyle “Erzurum'la İstanbul arasında, Kazan'la Moskova arasında olduğu gibi bir çekişme bulunmaktadır” (Puşkin 1960:456). Bu taşlama türü şiirde Erzurum ve İstanbul kıyaslanarak İstanbul'un, Peygamberin yolundan ayrıldığı ve Batı'nın utanç verici zevklerine daldığı anlatılırken; Erzurum'un ise kutsal bir toprak olduğu, Doğu medeniyetine sımsıkı bağlı olduğu ve orada İslam kurallarına riayet edildiği anlatılmaktadır. Bu taşlama; Erzurum'un siyasi, dini ve askerî açıdan önemini göstermesi nedeniyle eserde önemli bir rol oynamaktadır.

İşgal altındaki Erzurum'da günlerini geçiren Puşkin, kendisini yanlarına çağıran Türker'in dillerini çıkarıp gösterdiklerini ve bu işin canını sıkıya başladığını; kendisinin de Türklere aynı şekilde karşılık verdiğini belirtmiştir (Puşkin 1960:457).

Erzurum'da yaklaşık olarak bir ay kadar kalan Puşkin, Rusya'ya dönmeden önce hamama gitmiş ancak kentteki hamamları, temizlik ve hizmet açısından beğenmeyip Tiflis hamamlarını Erzurum'dakilerden çok daha üstün bulmuştur: “Savaş bitmiş görünüyordu. Artık Rusya'ya dönmeye hazırlanıyordum. 14 Temmuz günü halk hamamına gittim. Hayatımdan memnun değildim, çünkü havlular pislik içindeydi ve hamam hademesi çok kötüydü. İkimden lanet okudum. Erzurum hamamını Tiflis'inkiyle kıyaslamak mümkün değil!” (Puşkin 1961:70).

Erzurum'da veba görüldüğünü öğrenen Puşkin, Karantinadan korktuğu için hemen Erzurum'dan ayrılmaya karar vermiştir. Çünkü veba, onda çok olumsuz duygular uyandırmaktadır:

Veba düşüncesi insanın içinde tatsız, alışılmadık bir duygu uyandırıyor. Bu tatsız düşüncüyü kafamdan silmek amacıyla pazar yerinde dolaşmaya çıkmıştım. Bir silahçı dükkânının önünde durup bir hançeri gözden geçiriyordum ki ansızın bir el dokundu omzuma. Döndüm ve yüzü ölü gibi sapsarı olmuş korkunç bir dilenciyle burun buruna geldim. Gözleri kan çanağına dönmüştü ve irinli gözlerinden şıpır şıpır yaşlar akıyordu. Tatsız veba düşüncesi yine içime düşmüştü. Dilenciye anlatılmaz bir tiksintiyle itip gezintiye çıktığıma bin pişman saraya döndüm (Puşkin 2006:555).

Vebalıları görme merakı ağır basan Puşkin, ertesi gün hekimle birlikte ordugâha gitmiş, orada vebalıların olduğunu görmüştür. Çadırdan bir hasta çıkarıp getirdiklerini, yüzünün

sapsarı olduğunu ve sarhoş gibi sallandığını belirtmiştir (Puşkin 1960:460). Bu esnada iki Türkün bir vebalıya karşı insancıl davranışları şairin dikkatinden kaçmamış ve seyahatnamesinde: “İki Türk; hastanın koluna giriyor, elbiselerini çıkarıyor, adam sanki veba değil de nezlemiş gibi ona davranıyorlardı. Bunu görünce Avrupalı çekingenliğimden utandım” demiştir (Puşkin 1960:460).

Troyat, (1954:92) seyahatnamesinde Erzurum izlenimlerini bir ressam gibi resim çizerek anlatan Puşkin için, Temmuz’un 21 inde bir düşman öldürmeden, toplarını ele geçirmeden, ellerini hiçbir vebalıya sürmeden Erzurum’dan ayrıldı” yorumunu yapmıştır.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

Materyal ve Yöntem

Pandemi dolayısıyla arşiv çalışmaları dijital ortamda gerçekleştirilmiş olup proje konumuzla ilgili arşiv ve vesikalar, resmi kayıtlar, Rusça el yazılı belgeler, gazete koleksiyonları, tezler, makaleler, eserler vs. taranıp bilimsel bir yöntemle incelenmiştir. Arşiv taramasından çıkan bilgiler, belgeler seyahatnamenin Rusça orijinali ile Türkçe çevirisi de karşılaştırıldıktan sonra tekrar gözden geçirilmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür taramasında elde ettiğimiz bilimsel eserler analiz edilmiştir. Rusların önemli yazarlarından ve kendisinden sonra gelen pek çok yazarı etkileyen Puşkin'in Doğu ve Osmanlı medeniyetine olan hayranlığı keşfedilmiştir. Dönemin kadim şehirlerinden birisi olan Erzurum'un Puşkin'in gözüyle, onun bakış açısıyla yeniden yorumlanması ve değerlendirilmesi sağlanmıştır.

Bu proje sayesinde; taranan arşivler ve tarihi belgeler ışığında 1828-29 yıllarında Osmanlı-Rus savaşında yaşananlara ayna tutulacak ve tarihe tanıklık edilecektir. Dönemin Osmanlı tebaası olan Ermeniler, Yezidiler vs. hakkında bilgi sahibi olunacaktır. Doğu Anadolu'nun, eski Erzurum ve çevresinin, hanların, hamamların, kervansarayların, camilerin, savaş alanlarının vs. tam bir panoraması sunulacak ve bu seyahatname sayesinde bilmediğimiz gerçekler aydınlatılmış olunacaktır. Puşkin'in Erzurum'a Yolculuk adlı seyahatnamesi, Erzurum izlenimleri, gezi notları, Doğu Anadolu, Türkler ve Osmanlı tasvirleri ve savaş alanı betimlemeleri yepyeni bir bakış açısıyla kültür bilimsel açıdan yorumlanacaktır.

ATATÜRK
ÜNİVERSİTESİ

Sonuç

Puşkin'in Erzurum'la ilgili izlenimlerinin ve betimlemelerinin anlatıldığı “Erzurum’a Yolculuk” seyahatnamesi, objektif bir tutumla kaleme alınmıştır. Bu eserde Rus generalinin kabiliyetsizliğinden bahsedilmiş, yolda yanlamasına uzanan bir Türk’ün cesedi hümanist bir bakışla tasvir edilmiştir. Erzurum’da Türk ihtişamından bahsetmenin mümkün olmadığı belirtilmiş, Erzurum için “Asya Türkiye’sinin en önemli kenti sayılır” ifadesi kullanılmıştır. Erzurum’un hamamlarını Tiflis’tekilerle kıyaslayan şair, olumsuz bir değerlendirme yapmış; öte taraftan Erzurum’un kutsal bir toprak olduğu, Doğu medeniyetine sınıksız bağlı olduğu ve orada İslam kurallarına riayet edildiği anlatılmıştır. Erzurum kalesinde bulunan saat kulesiyle ilgili olarak “Asya kentleri içerisinde yalnızca Erzurum’da bir saat kulesi var, ancak onun da saati çalışmıyor” yorumu yapılmıştır. Eserde Türk gelenek ve göreneklerinden söz edilmiş, Türklerin hastalara ve vebalılara karşı olan davranışları, Puşkin’i hayran bırakmıştır. Bu durum karşısında şair, kendisinden bir Avrupalı olarak utandığını itiraf etmiştir. Şair; Türk askerlerinin fedakârlıklarına, kahramanlıklarına, yurtlarını işgal edenlere karşı nasıl cansiperane mücadele ettiklerine vurgu yaparak Türk hayranlığını gizlememiştir. Bunun yanı sıra; şehrin genel görünümü, Serasker sarayı, hanları, kervansarayları, haremi, şehrin sokakları, mescitleri, çeşmeleri çok canlı ve gerçekçi tasvirlerle resmedilmiş ve şairi çok etkilemiştir.

Doğuya olan hayranlığıyla dikkat çeken Puşkin’in gezi notlarından oluşan Erzurum’a Yolculuk eseri, okuyucuyu sarmakta ve onda birlikte yolculuk yapıyormuş hissi uyandırmaktadır. Birçok esere ilham kaynağı olan bu seyahatname, Rus gezi edebiyatının da ilk örneğini teşkil etmektedir. Şair ve yazar Puşkin’in Doğu kültürüne ve medeniyetine olan ilgisi anne tarafından doğulu olması ve Kafkas sürgünündeki yıllara uzanmaktadır. Erzurum yolculuğuyla da bu bağlılık iyice pekişmiştir. Bu yolculuk sayesinde doğu kültürünü daha yakından tanıma fırsatını bulmuş; yolculuğu boyunca geçtiği yerlerin coğrafi özelliklerini, toplumsal ve beşerî yönlerini yansıtmıştır. Gözlem yeteneği sayesinde Erzurum’u çok geniş bir perspektiften ele almış ve tarihi bilgiler ışığında bu kenti betimlemiştir.

Tarafımızca yapılan ulusal literatür taramasında Puşkin’in “Erzurum’a Yolculuk” eseriyle ilgili herhangi bir yüksek lisans ya da doktora tezine rastlanmamıştır. Aynı zamanda herhangi bir Bilimsel Araştırma Projesine de ulaşılmamıştır. Ancak söz konusu seyahatnameyle ilgili çok sayıda bilimsel makale yayımlanmıştır. Uluslararası literatür taramasında da Puşkin’in bu eseriyle ilgili olarak hazırlanan herhangi bir yüksek lisans veya doktora tezine rastlanmamıştır. Sadece başka isimlerle hazırlanan tezlerde bu seyahatnameye atıfta bulunulmuş ya da bu seyahatnamede geçen bazı olaylar kısaca anlatılmıştır. Bu bağlamda; tarihi bir belge niteliği taşıyan bu seyahatnamenin tarihi belgeler ışığında etnografik ve kültür bilimsel açıdan tekrar gözden geçirilmesi ve kritiğinin yapılması önem arz etmektedir.

Referanslar

- Behramoğlu, Ataol. *Rus Edebiyatında Puşkin Gerekeçiliği*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2001.
- Behramoğlu, Ataol. *Rus Edebiyatı Yazıları 19. ve 20. Yüzyıllar*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2012.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Puşkin Üzerine Konuşma*. (çev. Tektaş Ağaoğlu) İstanbul: Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1987.
- Eğilmez, Savaş. *Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar Erzurum*. İstanbul: Mas Matbaacılık, 2012.
- Figes, Orlando. *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*. (çev. Figen Dereli) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Hancı, Hanifi. *Seyyahların Gözüyle Erzurum*. İstanbul: Ervak Yayınları, 2009.
- Kaynak, İsmail. A.S.Puşkin'in Erzurum Seyahatnamesinde Türkler ve Doğu Anadolu. *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, (2012):229 - 241.
- Kuleşov, Vasiliy İvanoviç. *Puşkin, Yaşamı ve Sanatı*. (çev. Birsen Karaca) İstanbul: Multilingual Yayınları, 2000.
- Maymin, Yevgeniy Aleksandroviç. *Puşkin, Jizn i Tvarçestva*. Moskva: Nauka, 1981.
- Pamuk, Bilgehan. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Sobraniye saçineniy vı desyatih tomah*. Moskva: Hudojestvennoy literaturı, 1960.
- Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Erzurum yolculuğu*. (çev. Zeki Baştımar) Ankara: Yaba Yayınları, 1961.
- Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Yüzbaşının Kızı, Bütün Öyküler Bütün Romanlar*. (çev. Ataol Behramoğlu) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Tournefort, Joseph . *Tournefort Seyahatnamesi*. (çev. Ali Berktaş & Teoman Tunçdoğan) İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Troyat , Henriy. *Puşkin II*. (çev. Oğuz Peltek) Ankara: Maarif Basımevi, 1954.
- Ulusoy, Elif. Puşkin ve Tanpınar'ın İzinde Erzurum. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Erzurum, 2021.